

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы және мүмкіндігі

А.А. Сатыбалдин¹, Г.К. Темирова², Т.А. Жүнісбекова³

Алынды: Наурыз 14, 2020 Жаңартылды: Наурыз 28, 2020 Қабылданды: Сәуір 13, 2020

Түйін

Бұл мақалада қазіргі экономикалық жағдайда азық-түлік қауіпсіздігінің мәні мен рөлі қарастырылады. Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттің болуы мен тәуелсіздігінің маңызды шарты ретінде қарастырылады. Қазіргі жағдай, заманауи талаптар күрделі әлеуметтік кешенмен сипатталады, халықаралық деңгейде де, сондай-ақ әлемдік қоғамдастық елдерінің әрқайсысының деңгейінде де саяси, экологиялық және басқа да проблемаларды шешуге бағытталған. Азық-түлік қауіпсіздігі проблемалары ауыл шаруашылығы саласындағы терең зерттеулерді талап етеді. Биотехнология саласындағы үйлестірілген жұмыс ауыл шаруашылығы дақылдарын жақсартуға, ауыл шаруашылығында қайта өңдеу және өндіру саласындағы инновациялық стратегияларға, тамақ өнеркәсібінде жаңа технологияларды енгізуді ынталандыруға және осы саладағы ғылыми-зерттеу жобаларына инвестицияларды тартуға бағытталған Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі бола алады.

Зерттеу барысында жан басына шаққандағы ауылшаруашылық өнімдерінің жекелеген түрлерін тұтынудың нәтижелері ұсынылады. Тамақ өнімдерін тұтынудың ұлттық стандарттары тұтынудың физиологиялық нормаларымен салыстырылып, ең аз және ең көп тұтыну көлемі бойынша жан басына шаққандағы тұтынудың өңірлік аспектісі қарастырылды. Сонымен қатар, ұлттық азық-түлік қауіпсіздігіне ішкі және сыртқы қатерлерді жоюға ықпал ететін шаралардың жүйесі ұсынылады.

Түйін сөздері: азық-түлік қауіпсіздігі, халықаралық ұйым, экономика, заманауи талаптар, нормативтік құқықтық.

Аннотация

В статье рассматривается значение продовольственной безопасности в нынешних экономических условиях. Продовольственная безопасность считается важным условием существования и независимости государства. Сложившаяся ситуация характеризуется сложным социальным комплексом современных требований, направленных на решение политических, экологических и других проблем как на международном уровне, так и на уровне каждой из стран мирового сообщества. Проблемы продовольственной безопасности требуют также глубинных исследований в области сельского хозяйства. Скоординированная работа в области биотехнологии, направленная на улучшение сельскохозяйственных культур, инновационные стратегии в сфере переработки и производства в сельском хозяйстве, стимулирование внедрения новых технологий в пищевой промышленности и привлечение инвестиций в научно-исследовательские проекты в этой сфере могут служить гарантом обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан.

В исследовании представлены данные о потреблении отдельных видов сельскохозяйственной продукции на душу населения. Национальные стандарты потребления продуктов питания сравнивались с физиологическими нормами потребления, и учитывался региональный аспект потребления на душу населения с точки зрения минимального и максимального потребления. Кроме того, предложена система мер для устранения внутренних и внешних угроз национальной продовольственной безопасности.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, международная организация, экономика, современные требования, нормативные права.

Abstract

This article discusses the importance and role of food security in the current economic situation. Food security is considered an important condition of existence and independence of the state. The current situation is characterized by a complex social complex of modern demands, aimed at solving political, environmental and other problems at the international level, as well as at the level of each country in the world community. Problems of food security also require in-depth research in the field of agriculture. Coordinated work in the field of biotechnologies aimed at improving agricultural crops, innovative strategies in the field of processing and production in agriculture, stimulating the introduction of new technologies in the food industry and attracting investment in research projects in this area can serve as a guarantee of food security of the Republic of Kazakhstan.

The study presents the results of the consumption of certain types of agricultural products in the population. National food consumption standards were compared with physiological consumption norms, and a regional aspect of population consumption was studied from the point of view of minimum and maximum consumption. In addition, the following system of measures is proposed to eliminate internal and external threats to national food security.

Keywords: food security, international organization, economy, modern requirements, normative-legal.

1 КР БҒМ ҒК Экономика институтының директоры, э.ғ.д., профессор, КР ҰҒА академигі, e-mail: ieconomkz@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

2 Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және КР БҒМ ҒК Экономика институтының PhD докторанты, e-mail: gau_1992@mail.ru, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

3 Инновациялық гуманитарлық Тараз университеті, э.ғ.к., e-mail: tolkyn0472@mail.ru, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8720-2371>

Кіріспе

Өзектілігі. Азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі болып табылады. Халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту маңызды әлеуметтік-экономикалық міндет, оны шешу мемлекеттің де, сондай-ақ әрбір нақты аймақтардың да дамуы үшін үлкен маңызға ие.

Қазақстан Республикасында азық-түлік қауіпсіздігі мәселесіне алғаш рет ХХ ғасырдың 90-шы жылдары көңіл бөле бастады. Әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу кезеңінде елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілу қаупі туындады. Қаржы-экономикалық жағдайы төмен, сауда және өндірістік-шаруашылық байланыстар Қазақстандағы ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік өндірісінің құлдырауына, импорттық тәуелділіктің күшті болуына, сондай-ақ тамақ өнімдерін тұтыну деңгейінің төмендеуіне алып келді. Осының бәрі елдің азық-түлік қауіпсіздігін күшейтуіне ықпал жасады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жер ресурстарының, агротехникалық құралдардың болуы мен сапасына, ортаның экологиялық жағдайларына байланысты олардың экономикалық жай-күйін, сондай-ақ тамақ өнімдерін өндіретін салалардың даму деңгейін анықтау.

Тұрақсыз нарықтық экономикада халықтың жекелеген топтарын және жекелеген өңірлерді тамақ өнімдерімен қанағаттанарлықтай жабдықтау проблемалары туындауы мүмкін. Азық-түліктің жеке өндірісі және тамақ өнімдері импортының өсуі халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету тәуекелдерін, тиісінше елдің азық-түлік қауіпсіздігі проблемаларын тудыратын бірқатар факторларға байланысты. Бір жағынан, шаруашылық жүргізуші субъектілер қолда бар бәсекелестік артықшылықтарды мүмкіндігінше тезірек іске асыру және өнімнің жаңа түрлерін жасау үшін сонша өнім шығаруға ұмтылады; екінші жағынан-шиеленіседі тұтынушылар үшін бәсекелестік күрес және нарықтың басқа да Ұлттық, сондай-ақ әлемдік тауарларды олардың неғұрлым кеңеюдейтін мүдделері мен артықшылықтарын қанағаттандырады.

Азық-түлік қауіпсіздігі еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің бір бөлігі болып табылады, себебі бірде-бір мемлекет халықтық сапалы тамақ өнімдеріне деген сұранысын қанағаттандырмастан, ұлттық, соның ішінде экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін емес.

Азық-түлік қауіпсіздігі - бұл адамның, қоғам мен мемлекеттің өмір сүруінің өмірлік маңызды мүдделері мен түпкілікті негіздерінің ішкі және сыртқы қауіптерден сенімді қорғалу жағдайы, бұл ретте өз өндірісі есебінен елдің барлық халқын азық-түліктің негізгі түрлерімен неғұрлым осал, аз қамтылған жіктерінің міндетті басымдылығы кезінде және сапада тамақ өнімдерінің физикалық

және экономикалық қол жетімділігі жағдайында қамтамасыз, сыртқы азық-түліктің көздерінен мемлекеттің толық немесе барынша мүмкін болатын тәуелсіздігі.

Азық-түлік қауіпсіздігі басқа өзара байланысты жүйелермен (саяси, әскери-стратегиялық, экономикалық, энергетикалық, экологиялық және т.б.) қатар ұлттық қауіпсіздік жүйесінің құрамына кіші жүйе ретінде кіретін күрделі жүйе болып табылады.

Азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің мақсаты халықты қажетті (негізгі) тамақ өнімдерімен сенімді (үздіксіз), жеткілікті және сапалы қамтамасыз ету болып табылады.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі жағдай заманауи талаптар күрделі әлеуметтік кешенмен сипатталады, халықаралық деңгейде де, сондай-ақ әлемдік қоғамдастық елдерінің әрқайсысының деңгейінде де саяси, экологиялық және басқа да проблемаларды шешуге бағытталған [1].

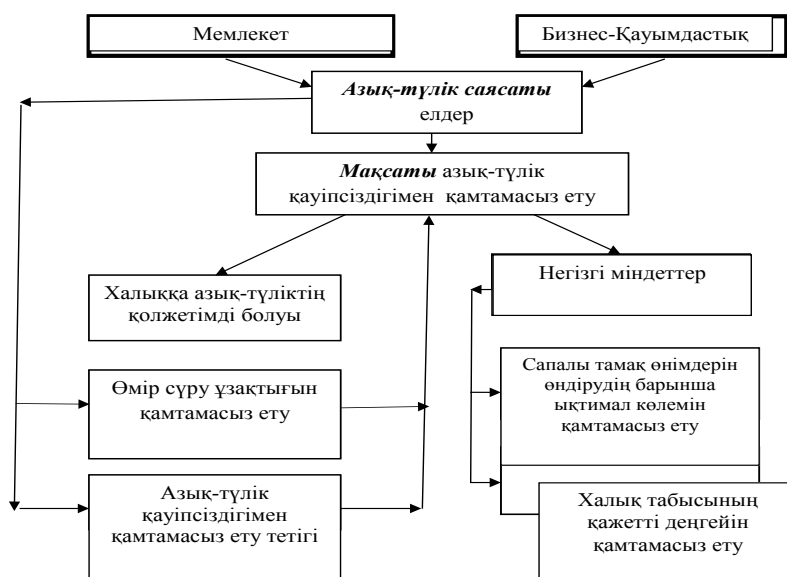
Адамның белгілі бір қоғамдастықтың, елдің және оның өңірлерінің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мақсаты қазіргі заманғы жағдайларда барынша мүмкін болатын өмір сүру ұзақтығына қол жеткізілетін барлық халыққа азық-түліктің қолжетімділігі болуға тиіс. Яғни, халықтың табысы тұрғысынан халықтың қажетті әл-ауқаты қамтамасыз етілуге тиіс [2].

Азық-түлік қауіпсіздігінің әртүрлі теориялық және әдіснамалық аспектілері көптеген ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты: Н.А. Апсалямов, М.А. Борхунов, А. В. Гордеев, Г.А. Калиев, Е.И. Маргулис, В.В. Милосердов, А.В. Назаренко, П.М. Першукевич, Б.И. Пошкус, Т.Ф. Рябова, И.Г. Ушачев, В.К. Фролов, А.А. Шутьков, И.В. Щетинина және басқалар [3].

Азық-түлік қауіпсіздігі проблемаларының әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы мен мазмұны мәселелеріне Л.Н. Алиеваның, А.А. Анфиногентованың, З.И. Калугинаның, А.А. Кудряшованың, Е.В. Романцовтың, М.В. Рыбаковтың, Б.С. Толысбаевтың, Н.В. Фадейкинаның, О. Фролованың және басқа да ғалымдардың еңбектері арналған.

Азық-түлік қауіпсіздігін өңірлік деңгейде және салалық аспектіде жүргізілген осындай ғалымдар ретінде А. И. Алтухов, Д. Ф. Вермель, В. Григорук, и. И. Контусенко, В. Н. Папело, Е. В. Кені, Л. В. Тю және басқа да.

Нарықтық жағдайларда адамның қажеттілігін қанағаттандыратын және оған өмір сүрудің барынша ұзақтығын қамтамасыз ететін жоғары сапалы тағамның жеткілікті мөлшерін сатып алу. Осылайша, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекет пен бизнесті қалыптастыру, жоспарлау және жүзеге асыру қажет тиісті азық-түлік саясаты қауымдастығы (1-сурет).

1-сурет - Азық-түлік саясатының негізгі элементтері мен процестері

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, оның егемендігін сақтаудың басты факторларының бірі, демографиялық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі, қажетті шарт болып табылатындықтан жоғары стандарттарға кепілдік беру арқылы азаматтардың өмір сүру сапасын арттыру онда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттік саясаттың басым бағыты, өйткені қиылысатын тораптық ұлттық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық проблемалардың кең спектрін қамтиды [4].

Импорттық тамақ өнімдерінің сапасы жиі төмен болады және әрбір адамға салауатты толыққанды және ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ету талаптарына сәйкес келмейді. Бұл өнімдерде тағамдық қоспалар (консерванттар, бояғыштар және т.б.) болуы мүмкін, оларды пайдалану тек өмір сүруші ғана емес, болашақ ұрпақтың денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін. Осылайша, импорттық азық-түлік тағамнан басқа елдің халқына қарсы қаруға айналуы мүмкін [5].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік астық ресурстарын және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін қалыптастыру, сақтау және пайдалану мәселелерін заңнамалық бекіту жоспарланып отыр. Әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларына бағаның қолжетімділігін қамтамасыз ету көзделеді [6]. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өлшемдері мен негізгі бағыттары анықталды. Сыртқы нарықтарда азық-түлік сатып алу мүмкіндігі көзделген, бұл республикада өндірілмейтін немесе шағын көлемде өндірілетін азық-түлік тауарларының нарығына реттеушілік ықпал етуге мүмкіндік береді. Мемлекет басшысының

тапсырмаларына сәйкес мемлекеттік органдар мен ұлттық компаниялардың сатып алуларындағы қазақстандық үлесті арттыру мақсатында заңнамаға түзетулер енгізіледі [7].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі бірнеше факторлармен анықталады. Біріншіден, бұл халық үшін азық-түліктің қолжетімділігі, яғни нарықтың қанығу дәрежесі. Қазақстанның ауыл шаруашылығы ішкі нарықтың ауыл шаруашылығы өнімдерімен толық қамтамасыз ету үшін барлық мүмкіндіктер мен жағдайлар жасалған. Екіншіден, азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі, ол ең алдымен халықтың сатып алу қабілеттілігімен шектеледі. Осыған байланысты дағдарысқа қарсы бағдарлама шеңберінде Үкімет бағаның өсуін тежеу және кедендік-тарифтік саясатты реттеу бойынша шаралар қабылдауда [8]. Ішкі нарықты импорттан қорғау мақсатында республикада өндірілетін тамақ өнімдерінің импортына кеден баждарын ұлғайту жоспарланып отыр. Үшінші фактор азық – түлік қауіпсіздігі және төртіншісі-өз азық-түлік шаруашылығы болып табылады, онсыз елдің азық-түліктік қорғалуы туралы әңгіме жүргізу мүмкін емес. Әлемдік тәжірибе азық-түлік қауіпсіздігі шекарасы қажеттіліктің 18-35 пайызы мөлшерінде азық-түлік импорты деңгейінде тұрғанын көрсетеді. Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметінше, Қазақстан сүт өнімдерінің 40 пайызын, ет өнімдерінің 29 пайызын, жеміс – көкөніс өнімдерінің 43 пайызын жеткізеді. Яғни, ел өнім импортына тәуелді, бұл тек азық-түлік қана емес, елдің экономикалық қауіпсіздігіне де нақты қауіп төндіреді. Планетадағы экологиялық жағдай да маңызды аспект болып табылады. Экологияның нашарлауы экономиканың барлық секторларына

қауіп төндіреді, бірақ азық-түлік өндірісіне үлкен зиян келтіретіні сөзсіз[9].

Осыған орай, азық-түлік қауіпсіздігінің стратегиялық мақсаты ел халықты ұзақ, белсенді және сапалы өмір сүру үшін қауіпсіз ауыл шаруашылығы, балық және өзге де өнімдермен және азық-түлікпен қамтамасыз ету болып табылады. Оған қол жеткізудің кепілі ішкі өндірістің тұрақтылығы, сондай-ақ қажетті резервтер мен қорлардың болуы болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде ауыл және балық шаруашылығы, АӨК (Агроөнеркәсіптік кешен) тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібі маңызды рөл атқаратындықтан, онда міндеттер азық-түлік қауіпсіздігінің негізі ретінде әрекет ететін АӨК дамыту жан-жақты негізделген болуы тиіс[10,11].

Сыртқы және ішкі жағдайлардың өзгеруіне қарамастан азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі міндеттері:

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті сапалы және қауіпсіз шикізатпен азық-түліктің отандық өндірісін тұрақты дамыту;

- елдің әрбір азаматы үшін қауіпсіз азық-түлік өнімдерінің көлемі мен ассортиментте физикалық және экономикалық қол жетімділігін қамтамасыз ету; [12]

- белсенді және салауатты өмір салты үшін қажетті тамақ өнімдерін тұтынудың белгіленген ұтымды нормаларына сәйкес келеді;

- дер кезінде анықтау және мүмкіндігінше ішкі және азық-түлік қауіпсіздігіне сыртқы қауіп-қатерлерді болдырмау, азаматтарды тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету жүйесін үнемі дайындықта ұстау, тамақ өнімдерінің стратегиялық қорларын қалыптастыру арқылы олардың теріс салдарын болжау және азайту [13].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін арттырудың тұжырымдамалық негізгі бағыттарын үш деңгейге бөлуге болады: макроэкономикалық, салааралық, салалық[14].

Макроэкономикалық бағытқа әрбір адам үшін азық-түліктің саны мен сапасы бойынша қажетті медициналық нормаларға сәйкес қол жетімділікті қамтамасыз ететін табыс деңгейін арттыруды және оларды халық топтары бойынша саралауды жатқызу керек. Ол үшін аз қамтылған отбасыларды қолдау қажет. Бірақ мұндай көмек қазіргі уақытта 80 млн-ға дейін адам түрлі формада қолдау алатын АҚШ-ты қоса алғанда, барлық елдерде, әдетте, ең төменгі тұтыну проблемасын ғана шешеді, бірақ дұрыс тамақтану емес. Сондықтан, халықтың мемлекеттік қолдауынан басқа, қажетті табыс әкелетін оның тиімді жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуді неғұрлым ұтымды жолмен есептеуге болады.

Салааралық бағыттардан ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, сала арасындағы экономикалық қатынастар реттелуге тиіс

сондай-ақ тауар өндірушілерді материалдық-техникалық ресурстармен қамтамасыз ететін және өндірістік және басқа да қызметтерді ұсынатын салалармен байланысты.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің салалық бағыты ретінде Ауыл шаруашылығын, тамақ өнімдерін өндіру жөніндегі кәсіпорындарды және т. б. техникалық-технологиялық жаңғырту қажеттілігін көрсету қажет. Яғни, импортқа техникалық тәуелділікке тап бола отырып, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болмайды[15].

Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін оларды өндірудің, сақтаудың, тасымалдаудың, қайта өңдеудің және сатудың барлық сатыларында олардың заңнама талаптарына сәйкестігін бақылау қажет.

Генетикалық түрлендірілген микроорганизмдерді пайдалана отырып алынған тамақ өнімдерінің бақылаусыз таралуын болдырмау қажет. Қолданыстағы заңнамаға азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы ақпараттандыру туралы ережелерді енгізу қажет, оған сәйкес жедел түрде электрондық түрде мүдделі тұлғаларға қолжетімді болуы тиіс туралы деректер:

- облыстағы мемлекеттік және салалық стандарттар, нормалар мен нормативтер

- азық-түлік қауіпсіздігі;

- тамақ өнімдерін өндіру мен тұтынудың жай-күйі мен динамикасы;

- ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түліктің ішкі және сыртқы нарықтарының жай-күйі мен даму үрдістері;

- қажетті және нақты мемлекеттік және өңірлік баланстарда

- азық-түлік өндірісінің деңгейі;

- мемлекеттік мақсатты бағдарламаларды орындау және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша іс-шараларды жүзеге асыру[16,17].

Әдіснама

Ғылыми зерттеулер статистикалық материалдарды (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері), жалпы ғылыми және нақты зерттеу әдістерін қолдана отырып, АӨК басқару секторлары негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында аналитикалық, монографиялық, дерексіз-логикалық, экономикалық-статистикалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар ұлттық заңдармен реттеледі. «Қазақстан Республикасындағы ұлттық қауіпсіздік туралы», «Агроөнеркәсіптік кешен мен ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы», «Астық туралы», «Техникалық реттеу туралы», «Тауарларды импорттау кезінде ішкі нарықты қорғау шаралары туралы»,

«Мемлекеттік материалдық резерв туралы» және т.б. заңдармен сипатталады.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті әлеуетке ие:

- ауылшаруашылық жерлерінің жалпы ауданы 223 млн. га, оның ішінде егістік жерлер - 21,8 млн га (немесе жан басына шаққанда 1,2 га);

- мал өсіруге арналған жайылымдық жерлер жалпы жер көлемінің 85% құрайды;

- республиканың климаттық жағдайы дәнді және бұршақты дақылдар, картоп, көкөністер және т.б. өсіруге қолайлы;

- ауылдық жерлерде 7,7 миллион адам тұрады. немесе ел халқының 42% -дан астамын құрайды, оның ішінде 1,3 млн. ауыл, орман және балық шаруашылығында тікелей жұмыспен қамтылған, бұл халық шаруашылығында жұмыс істейтіндердің жалпы санының 15,4% құрайды.

Қазіргі уақытта республиканың ЖІӨ-дегі (Жалпы ішкі өнім) ауыл, орман және балық шаруашылығының үлесі 4,3% - ды құрайды, бұл біздің ойымызша, ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін тұрақты қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз. 2017 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (қызметінің) көлемі 2010 жылмен салыстырғанда 2,2 есеге артып, 4,1 трлн. теңге. Өсімдік шаруашылығының жалпы өнімінің көлемі 2,5 есеге (2,25 трлн. теңге), мал шаруашылығы – 1,9 есе (1,8 трлн.теңге) теңге). Қазақстанның ауыл шаруашылығы негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштердің тұрақты өсуін көрсетеді.

Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасын шешу кезінде елдің тамақ өнімдерінің негізгі түрлерімен өзін-өзі қамтамасыз ету, яғни ең алдымен сыртқы саудаға ең аз тәуелді болған жағдайда ішкі жеткізілімдер жолымен оларға қажеттілікті қанағаттандыру мәселелері елеулі назар аударуға тұрарлық.

Қазақстан Республикасының ішкі азық-түлік нарығының мүмкіндіктерін талдау кезінде: ет консервілері - 51,5%, шұжықтар - 62, қоюландырылған сүт пен қаймақ - 20,6, құрғақ сүт - 44,5, консервіленген ет - отандық өніммен

төлем қабілеттілігін қамтамасыз ету деңгейі. май - 66,4, ірімшік - 44,5, сүт өнімдері - 77,2, қант - 69,7, кондитерлік өнімдер - 45%, шырындар - 68,5, қызанақ консервілері - 46,3, жемістер мен көкөністер консервілері - 10% -дан аз.

Дәнді дақылдардың (күріш пен бұршақты дақылдарды қоса алғанда) орташа жылдық жалпы түсімі 19,1 млн.тоннаны құрады (оның ішінде 2016 және 2017 жылдары – 20,6 млн. тоннадан), бұл халықтың жан басына шаққанда 1 тоннадан асады. Алайда, ауыл шаруашылығын дамытуға байланысты жоғарыда санамаланған теріс факторлармен түсіндірілетін дәнді дақылдардың төмен өнімділігі (11,6–13,5 ц/га) негізінде егіншіліктің дамудың инновациялық жолына көшуі жатқан тиімділікті арттыру резервтерінің бар екендігін куәландырады.

2013-2017 жылдары күріштің жалпы түсімі 42,1% – ға артып, 489,5 мың тоннаны, қант қызылшасын – 7,2 есеге (463,2 мың тонна), күнбағыс тұқымын – 57,6% – ға (902,6 мың тонна), картоп – 6,2% – ға (3551,1 мың тонна), көкөніс – 17% - ға (3791,1 мың тонна), бақша дақылдарын – 22,2% - ға (2094 мың тонна), жүзім – 19,4% - ға (81,2 мың тонна), жемістер мен жидектерді – 19,3% - ға (253,4 мың тонна).

2013-2017 жылдары мал мен құс етін өндіру көлемі 16,8% – ға артып, 1016,6 мың тоннаны, сүт – 11,6% - ға (5503,4 мың тонна), жұмыртқа – 31% - ға (5103 млн. дана) құрады. Алайда мал мен құстың өнімділігі жоғары емес: шаруашылықта сойылған немесе союға өткізілген ірі қара малдың (ІҚМ) 1 басының орташа тірі салмағы 331 кг, қой мен ешкінің – 40 кг, шошқаның – 106 кг құрайды; 1 сауын сиырға орташа сауылған сүт жылына 2337 кг құрайды; 1 тауыққа жұмыртқаның орташа шығуы 241 дана.

1 кестеде көрсетілгендей, 2017 жылы Қазақстанда жан басына шаққанда 1141 кг астық өндірілді немесе азық-түлік қауіпсіздігінің шекті деңгейінен 14,1% - ға артық. Картоптың жан басына шаққандағы орташа өндірісі физиологиялық тұтыну нормасынан 2 есе артық, көкөніс пен бақша дақылдарын 2,2 есе артық.

1-кесте - Жан басына шаққанда килограммен ауыл шаруашылығы өнімдерінің жекелеген түрлерін өндіру

Барлық азық-түлік	Норматив	2015ж.	2016ж.	2017ж.	2017 жылы % нормативке
Дәнді дақылдар (күрішті қоса алғанда) және бұршақты дақылдар өңдеуден	1000	1064	1160	1141	114,1
Картоп	97	201	199	197	203,1
Көкөніс және бақша дақылдары	146	322	329	326	223,6
Мал және құс еті сою салмағынд	82	53	54	55	67,1
Сүт	405	295	300	380	93,8
Жұмыртқа	292	270	267	280	95,9
<i>Ескерту:</i> ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды.					

Алайда орта есеппен мал мен құс етін өндіру физиологиялық тұтыну нормасының 67,1%-ын, сүт – 93,8%-ын, жұмыртқа-95,9%-ын құрады. 2017 жылы сүт өндірісінің жалпы көлемі 2016 жылғы деңгейден 3%-ға немесе 161,8 мың тоннаға артты, бұл жан басына шаққанда 80 кг емес, 9-ды құрайды.

Демек, 2017 жылы орташа жан басына шаққандағы сүт өндірісі физиологиялық тұтыну нормасының 76,3%-ын құрады. 1 және 2-кестелерде келтірілген деректерді салыстыру ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік

өндірісі көлемінің өсуі тамақ өнімдерін тұтыну көлемінің ұқсас өсуіне әкелмейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. 2017 жылы қарамастан картоптың, көкөністің және бақша дақылдарының жан басына шаққандағы орташа өндірісі оларды тұтынудың физиологиялық нормаларынан 2 еседен астам асып түсті, осы өнімдерді нақты жан басына шаққандағы тұтыну физиологиялық нормадан тиісінше 48,5 және 61,0 пайызды құрады. Бұдан басқа, физиологиялық тұтыну нормасынан төмен жан басына шаққандағы жұмыртқаны (57,7%), сүт және сүт өнімдерін (58,8%), ет және ет өнімдерін (89%) тұтыну болды.

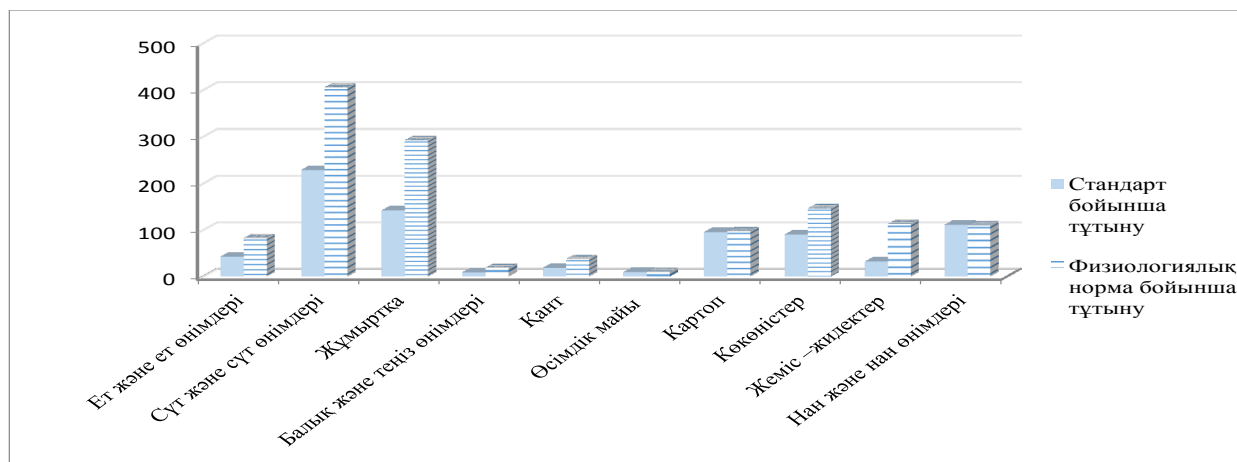
2-кесте - Халықтың жан басына шаққанда ауыл шаруашылығы өнімінің жекелеген түрлерін тұтыну, жылына кг

Өнім түрлері	Тұтынудың физиологиялық нормасы	2015	2016	2017	2017ж. Физиологиялық % тұтыну нормалары
Нан өнімдері және жарма өнімдері	110	130	131	134	121,8
Картоп	97	48	49	47	48,5
Көкөністер	146	90	89	89	61,0
Ет және ет өнімдері	82	74	73	73	89,0
Сүт және сүт өнімдері	405	234	236	238	58,8
Жұмыртқа	292	164	165	168	57,5

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Орта есеппен жан басына шаққандағы өндірістің және тамақ өнімдерін тұтынудың сәйкес келмеуі біздің ойымызша, азық-түліктің экономикалық қол жетімділігінің төмен деңгейімен түсіндіріледі. Төмендегі 2-суреттен тамақ өнімдерін тұтынудың ұлттық стандарттары тұтынудың физиологиялық нормаларынан едәуір төмен екенін көруге болады.

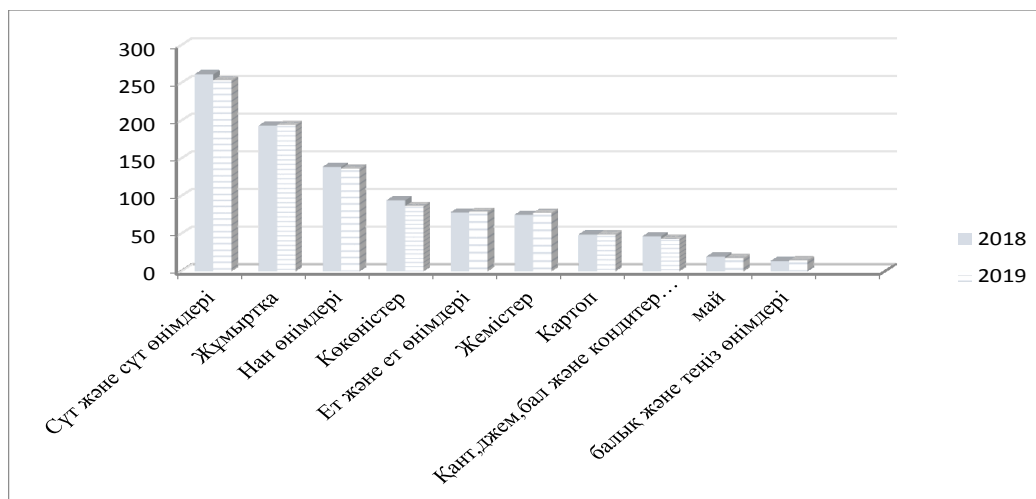
Бұл азық-түліктің физикалық қол жетімділігінің жоспарланған көрсеткіштеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Дегенмен азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін жоспарлау, мониторингілеу және бағалау үшін стандарттарды емес, азық-түлікті тұтынудың физиологиялық нормаларын пайдалану орынды деп есептейміз.

2-сурет - Азық-түлікті тұтыну стандарттары мен тұтынудың физиологиялық нормаларының арақатынасы (жылына килограмм)

2019 жылы өткен жылмен салыстырғанда төрт топ бойынша тамақ өнімдерін тұтынудың өсімі байқалды: балық және теңіз өнімдері -

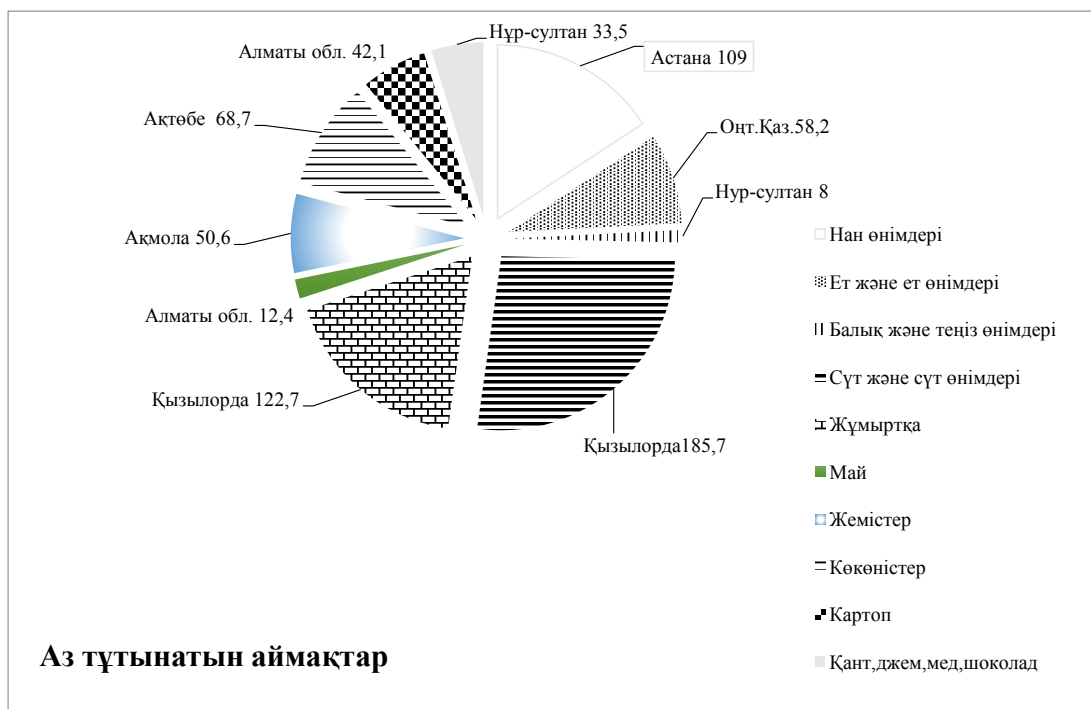
10,6%, жемістер - 3,3%, ет және ет өнімдері - 1,3%, жұмыртқа - 0,5% (3-сурет).

3-сурет - Тамақ өнімдерінің негізгі топтарын тұтыну

Халықтың жан басына шаққандағы тамақ өнімдерінің жекелеген түрлері бойынша тұтыну орташа бір айда: картоп - 4 кг, 1 - сұрыпты бидай ұнынан пісірілген нан - 2,9 кг, сиыр еті - 2 кг, шикі сүт - 1,7 л, айран - 1,4 л, жұмыртқа - 16,2 дана, алма-1,6 кг, қант - 1,5 кг, күріш - 1,3 кг, макарон - 1 кг, жас немесе салқындатылған балық - 0,7 кг, қара шай - 0,1 кг құрады.

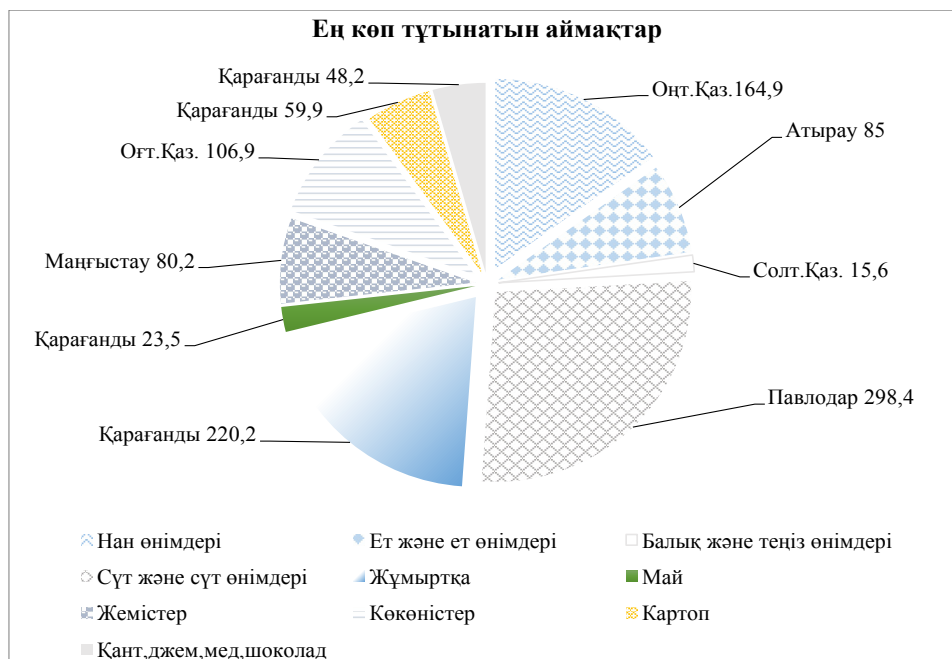
Ең аз және ең көп тұтыну көлемі бар тамақ өнімдерінің негізгі топтарын жан басына шаққандағы тұтынудың өңірлік аспектісін қарастыра отырып, келесі көшбасшы-аймақтарды атап өтуге болады (4-сурет).

4-сурет - Аз тұтыну көлемі бар тамақ өнімдерінің негізгі топтарын жан басына шаққандағы тұтынудың өңірлік аспектісі

Соңғы децильді топтар арасында тамақ өнімдерін тұтыну бойынша айтарлықтай дифференциация сақталуда, осылайша ең аз

қамтамасыз етілген халықтың 10%-ы неғұрлым қамтамасыз етілген 10%-бен салыстырғанда ет пен ет өнімдерін, жемістерді 3 есе аз тұтынды.

5-сурет – Көлемі бойынша ең көп тұтынатын өңірлер

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы азық-түлік өнеркәсібінің әлеуеті осы салаға шығару көлемін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, сол арқылы ішкі нарықтың қажеттілігін де, тамақ өнімдерінің негізгі топтары бойынша экспорттық өтінімдерді да қамтамасыз етеді. Қазақстан тек ірі шикізаттық экспорттаушы ғана емес, сонымен қатар экологиялық таза органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің кең экспорттық желісі бар дамыған аграрлық державаға айналуға нақты мүмкіндігі бар. Тамақ өнеркәсібі мен АӨК көрсеткіштерінің серпінін арттыру халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Қорытынды

Жетекші елдердің тәжірибесі көрсеткендей, еуропалық елдердің көпшілігінде азық-түлік қауіпсіздігі проблемасының басты бағыты барған сайын тұтынушылардың құқығын қорғау, тағамның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қоршаған ортаны сақтау міндеттеріне аударылуда. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылдаған шаралар агроөнеркәсіптік кешеннің инвестициялық тартымдылығын арттыруға, оның тиімділігін арттыруға бағытталған, бұл азық-түлік қауіпсіздігі деңгейіне және елдегі макроэкономикалық жағдайға жағымды әсер етуі керек. Сонымен бірге, Қазақстанның ішкі нарықтағы ауылшаруашылық өнімдеріне деген сұранысын қанағаттандыру үшін, сондай-ақ әлемдік нарықтарға экспорттау үшін өндірісті ұлғайту үшін үлкен мүмкіндіктері бар.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың ішінен Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайы бірдей емес деген қорытынды жасауға болады. Азық-түлік қауіпсіздігінің көрсеткіштері толық көлемде іске асырылмайды. Физикалық қол жетімділік салыстырмалы түрде төмен, алайда бұл елдегі аштық немесе тамақ жемеу туралы айтпайды. Бұл көрсеткіштер Қазақстанның Азия өңірінің ТМД-ның басқа елдеріне қарағанда жоғары. Экономикалық қол жетімділік көрсеткіштері соңғы жылдардағы жағдайдың тұрақты жақсаруын көрсетеді, бұл азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін арттырудың принципті мүмкіндігі туралы куәландырады. Жақын болашақта жағдайды жақсартудың негізгі факторы табыс деңгейін арттыру, жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің өсуі болып табылады.

Аз қамтылған азаматтардың проблемасын шешу үшін халықтың осы тобын анықтау және дотациялау тетігін қамтамасыз ете отырып, атаулы әлеуметтік көмек қажет. Азық-түлік себеті мен ең төменгі күнкөріс деңгейінің құнын қайта қарау, халыққа азық-түлік көмегі шараларының мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу және отандық азық-түлік өнімдеріне сұранысты ынталандыру қажет.

Ішкі және сыртқы нарықтарда отандық азық-түліктің экономикалық қолжетімділігін арттыру және бағалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында: ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге икемді салық салу, салықтық және басқа да жеңілдіктер беру, агроөнеркәсіптік кешеннің инвестициялық тартымдылығын арттыру; агроөнеркәсіптік кешенді стратегиялық дамыту шеңберінде қабылданатын қаржылық

сауықтыру шараларының орындалуын бақылау қажет.

Тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету және республика халқын сапасыз тамақ өнімдерінен қорғау проблемасы тауарларды стандарттау мен сертификаттау жөніндегі жұмысты жетілдіруді және оны халықаралық стандарттар жүйесімен үйлестіруді талап етеді; озық технологиялар мен сапаны басқару жүйелерін енгізу; агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарын «өндіріс – қайта өңдеу – өткізу» тізбегінде жаңғырту және техникалық қайта жарактандыру.

Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігіне ішкі және сыртқы қатерлерді жоюға ықпал ететін шаралардың мынадай жүйесі ұсынылады:

-ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, сатып алу, бастапқы және терең өңдеу, сақтау, тасымалдау және өткізу саласындағы экономикалық қатынастар жүйесін жетілдіру;

-АӨК ұсақ тауарлы өндірістерінің мамандандырылған орта және ірі тауарлық өндірістерге көшуін, сондай-ақ мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіруді өнеркәсіптік негізге ауыстыруды ынталандыру;

-халықтың төлемге қабілетті сұранысын жандандыру және ішкі және сыртқы нарықтарда отандық азық-түліктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын мемлекеттік және нарықтық реттеудің оңтайлы үйлесімі;

-ауыл шаруашылығы өндірушілеріне икемді салық салу, басым салалар мен өнімдерді дамытуға қаражат салатын немесе экологиялық нормаларды сақтай отырып, өндірісті тұрақты дамыту принципін ұстанатын өндірушілерге салық жеңілдіктерін беру;

-кеден баждары мен алымдардан біртіндеп бас тарта отырып және баға саясатын келісе отырып, ТМД елдерінің бірыңғай азық-түлік нарығын құру;

-Қазақстан Республикасының экспорттық астық әлеуетін арттыру мақсатында ТМД мемлекеттерінің аумағы арқылы жүк транзиті кезінде темір жол тарифтерінің мөлшерін реттеу;

-қайта өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарын жаңғырту және техникалық қайта жарактандыру, озық технологиялар мен сапаны басқару жүйелерін енгізу (ИСО 9000, ИСО 14000);

-импортты ынталандыру;

Ішкі және сыртқы қатерлерді жоюға ықпал ететін ұсынылған жүйелердің ұлттық азық-түлік қауіпсіздігіне әсер етеді.

Сонымен қатар, Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа кіруін ескере отырып, Ресей және Белоруссия сияқты азық-түлік нарығының жетекші ойыншыларымен бәсекелестік күресте азық-түлік тауарларының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігін ескере отырып, Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігінің

жалпы жүйесін қалыптастыру, атап айтқанда импортталатын және экспортталатын өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау жүйесін құру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ravetz J.R. Food Safety, Quality and Ethics A Post-normal Perspective // Journal of Agricultural, Biological, and Environmental Statistics. – 2010. – № 15 (3). – P.255-265.

2. Zezza. Urban agriculture, poverty, and food security: Empirical evidence from a sample of developing countries // Food Policy. – 2010. – № 35 (4). – P. 265-273.

3. Оценка отсутствия продовольственной безопасности: целенаправленные концепции и показатели для принятия конструктивных решений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/cfsroundtable1/ru>. (Дата обращения: 10.03.2020 г.).

4. Оценка продовольственной безопасности Республики Казахстан на основе данных обследований домашних хозяйств по оценке уровня жизни в 2009 и 2014 годах. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2014. – 21 с.

5. Calabrese E.J. Food safety and security and the dose-response // Food Security. – 2013. – № 5 (1) –P. 95-102.

6. Cribb H.J. Food security: What are the priorities? // Food Security. – 2011. – № 3 (2). – P.123-125.

7. Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/publications/sofi/ru>. – (Дата обращения: 11.04.2020 г.).

8. Ельцова О. Продовольственный рынок Казахстана: пособие для предпринимателей, преподавателей, студентов / Г. Мякенькая, Ю. Синявский и др. / Под ред. О. Ельцовой. – Алматы: Ин-т экономич. исследований, 1999. – 292 с.

9. Erdem S. Using best-worst scaling to explore perceptions of relative responsibility for ensuring food safety // Food Policy. – 2012. – № 37 (6). – 661-670с.

10. Денисова Н.И. Продовольственная безопасность в отрасли животноводства: региональный аспект // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. – М.: Московский университет им. С.Ю. Витте, 2012. – 93-95с.

11. Дропперс Б. Продовольственная безопасность животноводческой продукции // Пищевая промышленность. – М.: Пищевая промышленность, 2008. – С. 22-28.

12. Жиентаев С.М. Продовольственная безопасность Казахстана: аграрно-экономический аспект // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – М.: Издательство Московского государственного университета, 2010. – № 1. – С. 27-35.

13. Концепция развития отраслей животноводства в Казахстане /Под ред. Торехановой А.А. – Алматы: РГП «НПП Ж и В» МСХ РК, 2006. – 180 с.

14. Ормантаева Г. Продовольственная безопасность в Центральной Азии // Международная экономика. – М.: Панорама, 2011. – № 9. – С. 47-49.

15. Покровская С.Ф. Продовольственная безопасность Казахстана: опыт и проблемы // Экономика сельского хозяйства: реферативный журнал. – М.: Центральная научная сельскохозяйственная библио-

тека Российской академии сельскохозяйственных наук, 2010. – № 1. – С.5-25.

16. Республика Казахстан. Природные условия и ресурсы. – Алматы: Институт географии РК, 2006. – 506 с.

17. Упушев Е.М. Ресурсосбережение и экология: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2010.– 320 с.

References

1. Ravetz J.R. (2010). Food Safety, Quality, and Ethics A Post-normal Perspective. *Journal of Agricultural, Biological, and Environmental Statistics*, 15 (3), 255-265.

2. Zezza. (2010). Urban agriculture, poverty and food security: Empirical evidence from a sample of developing countries. *Food Policy*, 35 (4), 265-273.

3. Otsenka otsutstviya prodovol'stvennoy bezopasnosti: tselenapravlennyye kontseptsii i pokazateli dlya prinyatiya konstruktivnykh resheniy [Assessment of food insecurity: targeted concepts and indicators for making constructive decisions] (2020). [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/cfsroundtable1/ru>.- (Retrieved from 10.03.2020.) (in Russ.).

4. Otsenka prodovol'stvennoy bezopasnosti Respubliki Kazakhstan na osnove dannykh obsledovaniy domashnikh khozyaystv po otsenke urovnya zhizni v 2009 i 2014 godakh [Assessment of food security of the Republic of Kazakhstan based on data from household surveys to assess the standard of living in 2009 and 2014]. (2014). Алматы: Agency of the Republic of Kazakhstan for statistics, - 21 (in Russ.).

5. Calabrese E.J. (2013). Food safety and security and the dose-response. *Food Security*, №5 (1), 95-102.

6. Cribb H.J. (2011). Food security: What are the priorities? 3(2), 123-125.

7. Polozheniye del v svyazi s otsutstviyem prodovol'stvennoy bezopasnosti v mire [The State of Affairs in connection with food insecurity in the world] (2020). - Access mode: <http://www.fao.org/publications/sofi/ru>. - (Retrieved from 11.04.2020) (in Russ.).

8. Yeltsova O. (1999). Prodovol'stvennyy rynek Kazakhstana: posobiye dlya predprinimateley, prepodavateley, studentov [Food market of Kazakhstan: a guide for entrepreneurs, teachers, students] / O. Yeltsova, G. Myakenkaya, Yu.Sinyavsky, etc.; ed. by O. Yeltsova. Алматы: Institute of economic research, 292 (in Russ.).

9. Erdem S. (2012). Using best-worst scaling to explore perceptions of relative responsibility for ensuring food safety. *Food Policy*, 37 (6), 661-670.

10. Denisova N.I. (2012). Prodovol'stvennaya bezopasnost' v otrasli zhivotnovodstva: regional'nyy aspekt [Food security in the livestock industry: regional aspect] // Bulletin of the Witte Moscow University. Series 1: Economics and management. - Moscow: Witte Moscow University, 93-95 (in Russ.).

11. Droppers B. (2008). Prodovol'stvennaya bezopasnost' zhivotnovodcheskoy produktsii // Pishchevaya promyshlennost' [Food safety of livestock products // Food industry]. - Moscow: Food industry, 22-28 (in Russ.).

12. Zhientaev S.M. (2010). Prodovol'stvennaya bezopasnost' Kazakhstana: agrarno-ekonomicheskii aspekt [Food security of Kazakhstan: agrarian and economic aspect]. Bulletin of the Moscow University. Series 6: Economics. Moscow: Moscow state University Press, 27-35 (in Russ.).

13. Torekhanovoy A.A. (2006). Kontseptsiya razvitiya otrasley zhivotnovodstva v Kazakhstane [Concept of development of livestock industries in Kazakhstan].

Almaty: RSE “NPC Zh I V” of the Ministry of agriculture of the Republic of Kazakhstan, 180 (in Russ.).

14. Ormantayeva G. (2011). Prodovol'stvennaya bezopasnost' v Tsentral'noy Azii [Food security in Central Asia]. *International economy*. - Moscow: Panorama, 9, 47 (in Russ.).

15. Pokrovskaya S.F. (2010). Prodovol'stvennaya bezopasnost' Kazakhstana: opyt i problemy [Food security of Kazakhstan: experience and problems]// Economics of agriculture: an abstract journal. - Moscow: Central scientific agricultural library of the Russian Academy of agricultural Sciences, 1, 5-25 (in Russ.).

16. Respublika Kazakhstan. Prirodnyye usloviya i resursy [The Republic Of Kazakhstan. That the environment and Natural resources]. (2006). Алматы: Institute of geography of the Republic of Kazakhstan, 506 (in Russ.).

17. M.E.Upushev(2010). Resursosberezheniye i ekologiya: uchebnoye posobiye [Resource conservation and the environment: a training manual]. Алматы: Economics, 320 (in Russ.).